ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

Օրմանյան սրբազանի մահվան 50-ամյակի առիթով հրատարակում ենք Մայր Աթոռի երբեմնի միաբան Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյանի՝ նրա գրած նամակները, որոնք ունեն պատմական նշանակություն՝ 1908 թվականից մինչև 1914 թվականները մեր ազգային-եկեղեցական կյանքի վերաբերյալ հարցերի առնչությամբ:

Այս առթիվ խմբագրությունը շնորհակալություն է հայտնում պրոֆ. Երվանդ Տեր-Մինասյանին, որ խմբագրությանը հանձնեց Օրմանյան սրբազանի ձեռագիր 30 նամակները՝ հրատարակելու համար:

*
* *

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Համար 1

Կոստանդնուպոլիս 7 փետրվարի 1908

Հոգեշնորհ տ. Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյան ի ս. Էջմիածին

Հոգեշնորհ սիրելի.

Դեկտ. 22-ի գրությունդ ստացա: Անտոնյանց մասին ինչ որ Realensyklopedie ունի կրնա Ձեզի լավ առաջնորդ ըլլալ: Ուզելով Ձեզի նոր նյութ պատրաստել՝ նույնիսկ իրենց դիմեցի, և իրենցմե ընդունած գրվածս նույնությամբ կծրարեմ ներկայիս մեջ:

1895-են ի վեր միաբանությունը քնավ փոփոխություն կրած չէ. քանի մի միաբան վարդապետներ ևս վախճանեցան, նորեր չավելցան, վարժարան չունեցան, Հռովմեն ալ ազատ գործունեության արտոնություն չստացան. և կմնան նույն անորոշ վիճակին մեջ: Աբբահայրը միշտ գերապայծառ հ. Ռափայել ծ. վրդ. Միասերյանն է (Կ. Պոլիս), ութսունը անցուցած, բայց ժիր ու խոհական. փոխանորդն է գերհարգելի հ. Եղիա ծ. վրդ. Քեյճյան. և ասոնցմե դուրս հազիվ տասը տասներկու միաբան մնացած են, որոնցմե մին է հ. Սարգիս վրդ. Ցազըճյան, Լոռու կողմերը:

Իմ մասին տեղեկություններ. բավական դժվար կետ. ես չեմ ուզեր առջև նետվիլ և իմ կողմեն աշխատելու ձև ունենալ. հետևաբար չեմ ալ ուզեր այդ տեղեկությունները տալ. իսկ ուրիշի դիմելն ալ Ձեզի կպատկանի նայիլ:

Կաթողիկոսական ընտրության հրավիրագիրները դեռ չհասան, որ կարենայինք ինչ ընելիքնիս մտածել և կարգադրել: Բայց երբ որ փոխանորդությանց կարգը գա, հարկավ հարմարագույններուն պիտի դիմենք:

Սիրո ողջույնիվ և օրհնաձայն մաղթանոք
Մնամ սիրելությանդ աղոթարար
Պ(ատրիարք) Կ. Պ(ոլսո) Մաղաքիա արք.

Ծան. Die Religion in Geschichte und Gegerwart գերմաներեն բազմահատոր նորագույն հանրագիտարանի խմբագրությունը դիմել էր Ե. Տեր-Մինասյանին և խնդրել, որ նա հանձն առնի այդ հանրագիտարանի համար գրել «Die Antonianer», «Armenien», «Gregor der Erleuchter», «Persien» հոդվածները: Այդ հոդվածներից առաջինի՝ «Անտոնյանների» մասին նյութեր հավաքելու նպատակով Ե. Տեր-Մինասյանը դիմել է Կ. Պոլսի այն ժամանակվա պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանին, որը և տվել է վերևում տպված պատասխանը: Նամակում հիշա-

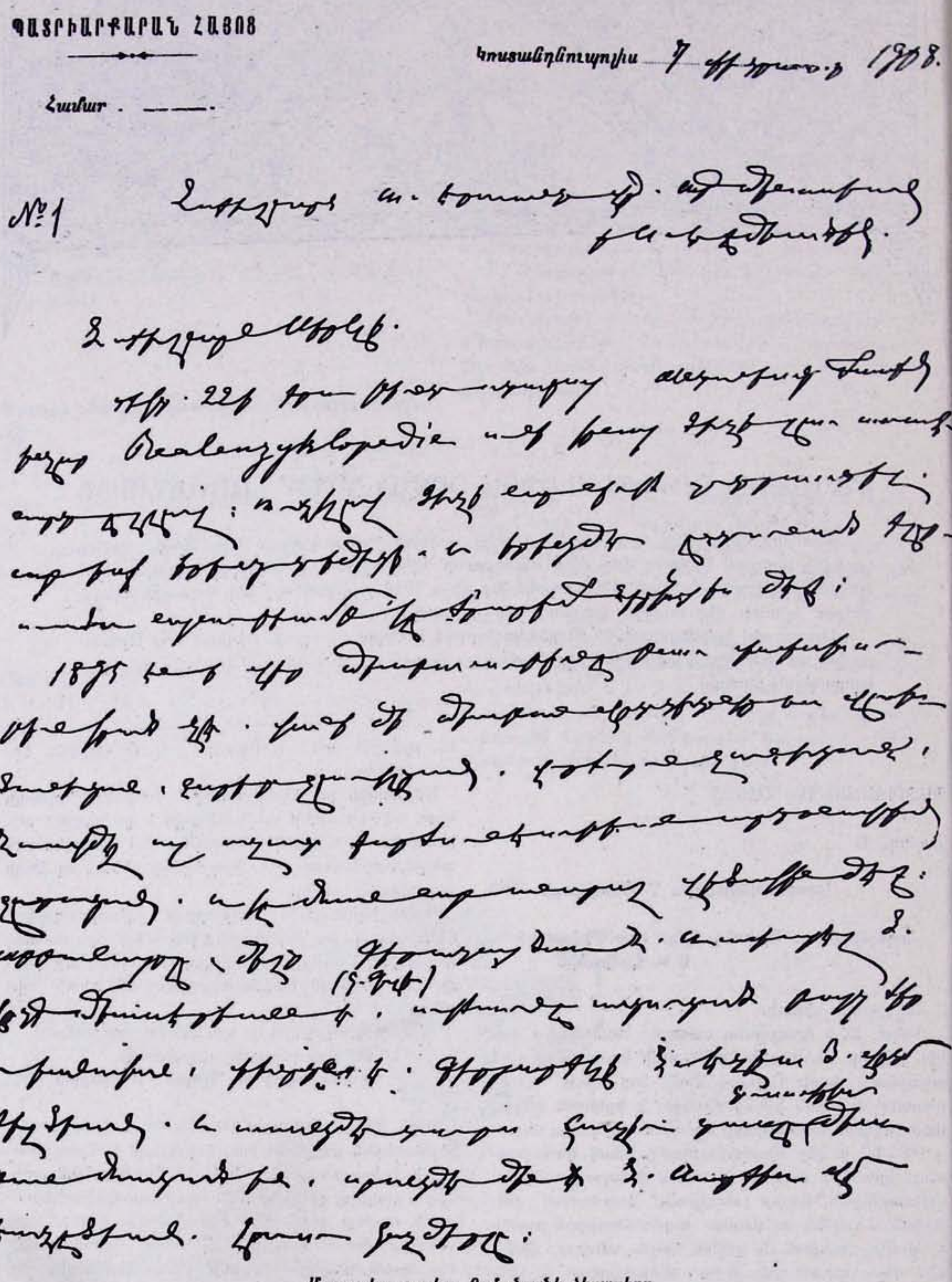

Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանի ձեռագիրը

…ակված են Realenzyklopedie-ի (24 հատորանոց …որմանական հանրագիտարանի) հոդվածն «Ան…ոնյանների» մասին ստորագրված է «Dr. Karapet …Notizen von Dr. Ormanian»):

*
* *

…ԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

…ամար 2

Կոստանդնուպոլիս 4 հուլիս 1908

Հոգեշնորհ սիրելի.

Հարկավ Գարեգին վրդ. հաղորդեց Ձեր սիրելու…յան, թե ինչու դանդաղ կշարժվիմ իմ գրությանց …եջ: Այնչափ ուզեցին զիս կաթողիկոսության հետա…մուտ ներկայացնել, որ կվախնամ թե ամեն նա…մակներս նույն դիտմամբ գրված կարծվին: Ես մին…և ցարդ ինձի կանոն մը ընտրած և ըստ այնմ քալած …եմ՝ ոչ մի պաշտոնի հետամուտ լինել, ոչ մի պաշ…տոնե խուսափիլ: Այդ կանոնով հանդարտ սրտով …ապրած եմ ցարդ, նույնպես կփափագիմ ապրիլ:

Հետևաբար անմեղադիր լինելդ կխնդրեմ, երբ …905[1] հունիս 22 նամակդ իսկ անպատասխանի …նանց. Բայց դուք, սիրելի, ամենայն հաստատամտու…թյամբ շարունակեցիք ինձ հղել Ձեր աշխատասիրած …«Իրենիոսը»—«Եկեղեցական պատմությունը»—«Բա…ռնելոնը»—և «Տիմոթեոս Կուզը»: Շնորհավորելով կը…նորհավորեմ անխոնջ աշխատասիրությունդ, և կը…քաջալերեմ շարունակաբար այդ ճամբուն մեջ հառա…ջանալ, որովհետև, վստահ եղեք, ամեն ճամբաներուն …գերազանցն այս է: Վարչական պաշտոններ, ևս և …արդյունքներ, մարդուն անուն չեն շիներ, ամենքն ալ …կփճանան, և դարերու մեջ անհիշատակ կմնոնին. …գրական արդյունքներ անմահ են և կանմահաց…նեն: Եթե ձգտում մը ունեցած եմ, այն ալ գրական …արդյունավորության համար եղած է. բայց բախտը …զիս վարչական փոսին մեջ գլորեց: Կյանքիս լավա…գույն կետը Էջմիածնի ուսուցչությունս էր, անկե …ետքը Արմաշու վերատեսչությունը. բայց անցան և …մնացինք վարչականին, և ծանր վարչականին:

Կաթողիկոսական խնդրույն վրա նոր ըսելիք մը …չունիմ. կկարդամ Տփխիսի հրատարակութենե շա…տերը, և կզարմանամ. որովհետև այդչափ եղելու…թյանց անգիտակցություն չէի ենթադրեր: Իսկ մեք …պաշտոնական քայլ մը չենք կրնար առնել հրավիրա…գիրները ձեռվընիս հասած չլինելուն: Երեկ ալ նորեն …տեղական արքազանին հեռագրեցի:

Գեր. Կարապետ վրդ.-ի աշխատակցությունը այլևս Ձեզի պիտի պակսի, քանի որ նա ալ ձախորդ վարչականի մը բռնվեցավ, և այս օրեր մանավանդ խեղճը ծանր տագնապի մեջ է: Ես չեմ գրեր, մինչև որ ստույգ լուր մը առնեմ: Դուք հաճեցեք իմ սերս ու ողջույնս և փորձանքե ազատվելուն համար բարեմաղթությունքս իրեն հասցնել, եթե կրնաք: Նա ալ ինձի պես հակամայից վարչականին մատնված մեկը եղավ. կմաղթեի որ գրական արդյունքներով պայծառանար:

Ողջունիվ սիրո ծանոթից և սիրելյաց, մնամ
Սիրելությանդ աղոթարար

Պ(ատրիարք) Կ. Պ(ոլսո) Մաղաքիա արք.

Ծան. Նամակի սկզբում հիշված Գարեգին վրդ.-ը Գարեգին վրդ. Հովսեփյանն է, հետագայի Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին կաթողիկոսը: Նամակի վերջին պարբերության սկզբում հիշված Կարապետ վրդ.-ը Օրմանյանի անդրանիկ աշակերտ և իմ ուսուցիչ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանն է հետագայում եպիսկոպոս: Անվանի գիտնական հրապարակախոս:

*
* *

Համար 3

Կ. Պոլիս, Բերա 25 օգոստոս 1908

Հոգեշնորհ տ. Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյանին
Միաբան Մայր Աթոռո ս. Էջմիածնի

Հոգեշնորհ սիրելի.

Շնորհակալ եմ այն սիրալիր և բարյացակամ զգացմանց համար, զորս հայտներ էիք Ձեր վերջին գրությամբ: Ես հանգիստ եմ մարմնով և հանդարտ սրտով. եղածները աշխարհի մեջ անսովոր բաներ չեն. ոչ առաջին և ոչ ալ վերջին պիտի ըլլան: Կըցավիմ միայն որ օտարազգիներու բերանը մեր ազգը մեղադրելու առիթ ընծայեցին:

Վարչական պաշտոնե զերծ մնալ իմ հին փափագն էր, իսկ պաշտոնավարությանս դատողությունը առանց կիրքի և առանց հուզման պետք է կատարվի, ինչ որ առ այժմ դյուրին չնկատվիր՝ երկրիս հանկարծական փոփոխության պատճառով[1]:

Հաշիվ ըսված բաները արդեն պատրիարքարան հանձնված են. և պաշտոնական գործեր իրենց ամեն ձևակերպություններով կատարված են. անձնական պատասխանատվություն հարուցանելու բնություն չունին:

Սիրո ողջունիվ հոգ. սիրելությանդ և պատվական ընկերներուդ՝ մնամ միշտ աղոթարար

Մաղաքիա արք.

Ծան. Այս նամակը Օրմանյանի պատասխանն է իմ այն նամակի, որի մեջ իմ խորին ցավակցությունն էի հայտնել նրան խուժանավարական եղանակով նրան պատրիարքական Աթոռից հեռացնելու առթիվ:

*
* *

Համար 4

Ի Բերայն Կ. Պոլսո 8 հոկտ. 1908
Հոգեշնորհ տ. Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյան
Ի. ս. Էջմիածին

Ստացա սեպտ. 13-ի նամակդ և հայ ու ասորի եկեղեցյաց հարաբերության մասին գերմաներեն հրա-

[1] Թվականի մեջ ինչ-որ ինձ համար անհասկանալի սխալ կա: Համենայն դեպս 1905 թ. բացարձակ թյուրիմացություն է, անշուշտ պետք է 1908 կարդալ:

[1] Վերջին բառը լավ չի կարդացվում, դրինք ըստ իմաստի:

տարակության հայացած հատորը: Պետք է որ սըրտանց գոհունակություն և անկեղծ գովություն հայտնեմ գրական աշխատությանց համար ցուցած փութաջանության և արդյունավորության, և քաջալերել այդ ճամբուն մեջ հառաջանալդ, առանց շփոթելու վարչական զբաղմանց հրապույրին, որոնք ծանրատաղտուկ են և ապաշնորհ. և ոչ իսկ մարդը բարձրացնելու կծառայեն, այլ կկատարվին իբրև վիճակի և կոչման պարտավորություն:

Կաթողիկոսական ընտրության հրավերագիրերը պատրիարքարան հանձնվեցան, և ազգային ընդհանուր ժողովն ալ այսօր կհավաքվի անով զբաղելու. այլ ես ոչ ևս գործին մեջ մաս ունիմ. կփրեմ հուսալ որ թե այստեղ և թե Էջմիածին հրապարակի ցուցամոլ երևույթներեն ավելի խոհական նպատակներ գիտակցություն ունենան:

Հանգիստ եմ սրտով և մարմնով. և կաշխատեմ հանդարտությենես օգուտ քաղել: Սիրո ողջունիվ սիրամույն ընկերակցացդ, մնամ սիրելությանդ աղոթակից

Մաղաքիա արք.

*

* *

Համար 5

Բերա Կ. Պոլսո 8 նոյեմբեր 1908

**Հոգ. տ. Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյան
ի ս. Էջմիածին**

Որպեսզի համոզվիս, սիրելի, որ գրական աշխատությանց սերը կմշակեմ, կխնդրեմ որ բացատրես խնդիրս:

Աչքիս առջևն են Բաբգենի ժողովին համար թե «Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ևն» և թե «Արարատի» մեջ գրածներդ:

Կպաշտպանես թե Բաբգենի ժողովը 505/6-ին էր, և թե գիրը, այսինքն Բաբգենի Ա թուղթը այդ ժողովին գրված է:

Ես ալ ժողովին թվականը նույնպես ճշտած էի կանուխեն (տես Լումա 1903, նոյ-դեկտ. եր. 227), այս մասին համամիտ ենք: Միայն Բաբգենի կաթողիկոսության տարիներուն և թղթույն գրության տարիներու մասին դիտողություն ունիմ:

1. Վահան Մամիկոնյան մարզպան եղավ Վաղարշի թագավորության մյուս տարին, ուրեմն 485-ին, Վահանի կորվի 25 տարի մարզպանություն, ուրեմն մինչև 510, կամ 509: Արդ, Բաբգենի **առաջին** թուղթին մեջ հիշված մարզպանը Վարդ է (Գիրք Թղթոց, եր. 42 և 47) ուրեմն առաջին գիրը **հանուն** ժողովո գրված է, բայց ժողովեն տարիներ **ետքը**, երբ Վարդ մարզպանության անցած էր Վահանի մեռնելեն ետքը:

2. Բաբգենի կաթողիկոսությունը 6 տարի ընել անհնար է. ոչ ի **Զ** այլ **ԻԶ** կարդալու է տարիները: Մանդակունիին ոմանք 6 տարի կուտան և ոմանք 12: Այս տարբերությունը ես նկատած եմ իբրև երկու տեսակ հաշիվ, մեկը Գյուտի մահվանեն ետքը ազգային հաստատությամբ, և մյուսը Վահանի սպարապետությենեն ետքը արքունական հաստատությամբ, որով նրա կաթողիկոսությունը կվերջանա 490-ին (տես Լումա, որպես ի վեր, եր. 224): Անա մեկ ....[1] կետ:

Մյուս կետը Աբրահամ Աղբաթանեցիին ընտրությունն է՝ որոշակի գրված Խոսրովի 17-րդ տարին կամ ճիշտ 607 նոր կիրակիին: Եթե Սամվել կաթողիկոսնե մինչև Կրթանես տեղապահ հաստատուն կերպով դրված տարիները դեպի ետև դառնալով հաշվենք՝ Սամվելի կաթողիկոսությունը կիյնա 516-ին և ըստ այսմ 490-ե 516 ճիշտ 26 տարի կմնա, զորս անհակառակ կարծեմ հարկ է տալ Բաբգենի և այս ատեն ամեն դժվարությունք կհարթվին: (Տես ևս Լումա որպես ի վեր 227):

Կսպասեմ պատասխանիդ. գուցե ուրիշ խնդիրներ ալ շարունակեմ, և մնամ սիրալիր ողջունիվ

Մաղ. արք. Օրմանյան

Հ. Գ.

Փառք Աստուծո, որ այլևս կաթողիկոսության գրույցներն ալ վերջացան:

Մ. Օ.

*

* *

Համար 6

Բերա Կ. Պոլսո, 6 մայիս 1909

Սիրելիդ իմ և հոգեշնորհ վարդապետ,

Ժամանակին ստացած էի նոյեմբեր 7 նամակդ, այլ չէի պատասխանած չանդրադառնալու համար կաթողիկոսական ընտրության հարցի վրա, որուն մեջ իզուր զիս ալ խոթեցին, ոչ իբրև ընտրելիի մը վրա խոսելով, որ իրենց ազատ էր, այլ շատ մը մտացածին ենթադրություններով ինձի գործունեություններ, հետամտություններ և ջանքեր վերագրելով և անոնք ցրվելու համար ավելի մտացածին զրպարտություններ հերյուրելով. գոնե դուք դիտեք, թե որչափ քաշված մնացի այդ հարցի մեջ, և առաջի օրեն անոր հավանականության չհավատացի: Այժմ խնդիրներ լրացած են, մոտ օրեն Ձեր հրավիրակները կուգան, Գարեգին արք., Աշոտ եպիսկոպոս, Մեսրոպ վրդ. և ուրիշ մի վարդապետ, նորընտիրը կերթա Պետերբուրգ, անկեց Էջմիածին, կօծվի և կսկսի գործել. և անկեղծաբար հաջողություն կմաղթեմ, վասնզի հաջողությունը հօգուտ եկեղեցու և ազգի է, և անհաջողությունը ի վնաս հանրության: Այդ գլուխը փակենք:

Ստացա վերջերս հղված «Կրոնների պատմություն» և «Հիսուսի կյանքը» երկասիրությունները: Նյութերը ավելի ընդհանուր են, և ոչ հատուկ ազգային, ինչպես նախընթաց աշխատությունները: Ինձի կմնա զարմանք և խնդությամբ դիտել աշխատասիրությունդ և բեղմնավորությանդ առատությունը և պեսպիսությունը, շնորհավորել և բարեմաղթել տոկուն առողջություն և նորանոր արգասյաց համար կարողություն: Եթե մյուս ընկերներդ ալ քեզի հետևվեն, Էջմիածնի միաբանության նշանավոր ժամա-

[1] Մի անընթեռնելի բառ:

...ակամիջոց մը կկազմենք անշուշտ։
...Վերջին 2 ապրիլ ժամանկոյդ գլխավորաբար կը-
...անձնարարեիր Ռոշքյանի բառարանեն Իրենեոսի
...պատկանյալ վկայություններուն արտագրությունը։
...իմեցի Անտոնյանց աբբահոր, ծերունազարդ Միա-
...երյան Ռափայել գերապայծառին, որ հավանեցավ
...ոչ միայն պատշան հրամանները տալ, այլև ինքն ան-
...ամբ աշխատության, այսինքն հետազոտության
...ակել. և հուսամ թե ի մոտո կարենամ արդյունքը
...ինել։ Գիտնալու եք որ Ռոշքյանի բառարանը երկու
...ոո folio ստվար հատորներ են մանր նոտրգիր գըր-
...ված։ Ստույգ որ կարժեր անոնց տպագրությունը,
...հայ գրականության մեծ օգուտ կրնար ընծեռել. ժա-
...մանակին քիչ մը թարթափած եմ։

Բարգեն վրդ. Կյուլեսերյանի **Եղիշեն** ցարդ ստա-
...ցած կըլլաք, ես ինքս զայն թղթատարին հանձնեցի,
...և վարդապետին ներփակ բացատրության տոմսը,
...Ձեր կասկածը փարատած կըլլա անշուշտ։

Խնդիր մըն ալ Բարգեն կաթողիկոսի տարիներուն
...մասին հաշիվն է։ Դուք չէիք ուզեր ընդունիլ 26 տա-
...րին, սակայն ոչ թե հակառակը ցուցնելով, այլ բա-
...վական ապացուցված չկարծելով։ Սակայն երբ հայտ-
...նի վկայություններ կպակսին, և դժվարություններ
...կգտնվին, induction ոճը ապացուցական պետք է
...ընդունվի։ Արդ՝ միջոց ժամանակին լրացնելու պետ-
...քը ըստ իս զորավոր է։ Դուք 26-ը 16-ի իջեցնելու
...համար կուզեք Ղևոնդ եռաստեցվույն տարիները
...չատցնել։ Ես կաթողիկոսաց տարիներուն համար 15
...հեղինակներու բաղդատական ցուցակ եմ կազմած
...և այս 15 ցուցակներեն հինգը կուտան 2 տարի, ութը
...կուտան 3 տարի, մեկը կուտա 4 տարի, և մեկն ալ
...21 տարի։ Արդ՝ չորսը երեքին խառնելով **Գ** և **Դ** տա-
...ռերու շփոթության հիմամբ՝ կտեսնենք որ 15-են 14-ը
...երեքեն ավելի չեն տար, և բոլորովին անհնար կը-
...դառնա Ղևոնդին տարիները չատցնել, առանց որևէ
...պատմական պահանջի, զի գործունեություն ալ չու-
...նի։ Այս է իմ տեսությունը և բավական կսեպեմ հա-
...մառոտակի ակնարկել։

Կխնդրեմ որ պատասխանած ատեննիդ մեր սի-
րելիներուն, և մանավանդ Կարապետ ծ. վրդ-ի մա-
սին ստույգ և լիուլի տեղեկություններ տայիք։

Ողջունիվ սիրո մնամ սիրելվույդ աղոթարար

Մաղաքիա արք. Օրմանյան

*
* *

Համար 7

Ի Բերա Կ. Պոլսո, 15 մայիս 1909

Հոգեշնորհ տ. Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյան

Սիրելի

Ներփակ կգտնեք Իրենեոսի վկայությանց քաղ-
վածը, ինչպես որ ուզեր էիք։ Անտոնյան հարք իրենք
աշխատեցան ամենայն խղճմտությամբ, հսկողու-
թյամբ իրենց աբբահոր գերապայծառ Ռափայել Միա-
սերյանի, որ գրական գործոց հմուտ և կարող և մը-
տադիր անձնավորություն է։

Ընդ ամենն 82 վկայություն գտնված է. բայց
պետք չէ աշխատությունը այդ արդյունքեն չափել.
որովհետև պետք եղած է երկիցյան in folio նոտըր-
գիր երկու հաստ հատորներ թարթափել, ուստի բա-
վական ծանր աշխատություն մը կատարված է։

Փոխարինության համար աբբահոր առաջարկն է
ոչ թե դրամական այլ գրական փոխարեն ստանալ.
և այդ բանը Ձեզի ալ դյուրին կըլլա Էջմիածնի հը-
րատարակություններեն և նույնիսկ Ձեր և ընկերաց
գործերեն (Տիմոթեոս, Իրենիոս, Ասորոց հարաբե-
րությունք, եկեղեցական պատմություն և այլն) տա-
սը հատոր մը նվեր ղրկեք Անտոնյանց մատենադա-
րանին, **Արարատի** առաքումն ալ ավելցնելով։ Ասի-
կա կծառայե հարաբերությունը պնդելու, վասն զի
Անտոնյանց մատենադարանը կարևոր պարունակու-
թյուններ ունի, ինչպես գիրք թղթոցե և Վիեննայի
Հանդեսին մեջ տրված տեղեկություններե և Վենե-
տիկի Պիսիդյա հրատարակութենեն ալ տեղեկացած
եք, և կարող կըլլաք ապագային ուրիշ օգուտներ ալ
քաղել։ Տեր-Մովսեսյան Մեսրոպ վարդապետն ալ
անցյալ տարի Անտոնյանց մատենադարանը այցելեց
և օգտվեցավ։

Ղրկվելիք գիրքերը դյուրության համար իմ հաս-
ցեիս կղրկեք, և ես տեղը կհասցնեմ։ Այս մասին
այսչափ։ Հարկավ հասնիլը կծանուցանեք։

Պատգամավորներ* 13-ին հասան. ես զիրենք չտե-
սա, որովհետև տունեն չեմ ելներ տակավին և չգիտեմ
թե անոնք ինչ կընեն. բայց կհուսամ կերպով մը հան-
դիպիլ։

Կաթողիկոսին դեպի Պետերբուրգ մեկնումը նշա-
նակված է 22-ին կամ 25-ին Սևաստոպոլի ճանա-
պարհով։

Առայժմ ավելցնելիք չունեմ և Ձեր պատասխանին
կսպասեմ, Ձեր լուրերուն ալ կկարոտիմ։ Կարա-
պետ, Գարեգին և Հուսիկ վարդապետներուն սիրո
ողջույններ, և սիրելությանդ մնամ աղոթարար

Մաղաքիա արք. Օրմանյան

Կխնդրեմ որ ինծի Էջմիածնի օրացույց մը ղրկեք
ուստից այս տարի չստացա։

*
* *

Համար 8

Բերա, 25 մայիս 1909

Հոգեշնորհ սիրելի.

Ճեմարանի ուսանող պ. Երվանդ** Ամատունի երկու
բուլղարացի ընկերներով հանձնեց Ձեր մայիս 12-ի
սիրադրոշմը, և շնորհակալությամբ կպատասխա-
նեմ, ինչպես որ ինձի կանոն ըրի՝ գրողին պատաս-
խանել. և չեմ գիտեր թե Գարեգին և Հուսիկ վար-
դապետներ ինչու վերջին գիրերուս չպատասխանե-
ցին։

---

* Խոսքը վերաբերում է նորընտիր կաթողիկոսին Էջմիածին առաջնորդելու համար Կ. Պոլիս ուղարկված պատգամավորներին կամ, ինչպես այն ժամանակ ասվում էր հրավիրակներին։

** Պետք է լինի Եղվարդ։

Չեմ գիտեր թե ինչպես օգտակար կրնամ ըլլալ Ձեր սիրեցյալ աշակերտին, քանի որ գործունյա ոչ մի դեր չեմ վարեր, և բոլորովին քաշված կմնամ: Ստեփանոսյան բառարանին* գործը արդեն լրացած է և հղած եմ. և ցարդ ստացած կըլլաք. հետեվաբար այդ կողմեն ալ իրեն աշխատություն չմնար:

Պատգամավոր արքազաններ և հայր սուրբեր եկան ու գացին: Կաթողիկոսին այցելած օրս երկու արքազանները ալ տեսնել ուզեցի և բացակայած ըլլալնուն այցետոմս թողուցի. երեկոյան Սաթունյան և Ծախյան արքազաններ ինձի եկան. ժամե ավելի խոսակցեցանք. երկուսին տեսություններն ալ լավ տեսա. կացության վրա տեղեկություններ ուրախացուցիչ չէին, ապագայի վստահություններին ալ զորավոր չէր: Կըցավեին որ քառանուն ցանկն ալ գաղտնի քվեարկությամբ չկազմվեցավ:

Ուրիշ երեկո մըն ալ Աղավերյան** վրդ. եկավ առանձին, որ ինձի նոր ծանոթություն էր: Ժամե ավելի ալ նստավ և խոսակցությունը ամբողջ Էջմիածնի շուրջ էր. և մեկ մ'ալ իր սիրելի նյութը եկեղեցական կալվածոց ուսումնասիրությունը: Խոսակցության կերպը լուրջ էր, ինքն ալ հմուտ և աշխատող անձի տպավորություն թողուց: Որովհետև գիտեի իր և Ձեր մեջ բաց լինելը, անուղղակի իրեն հորդոր կարդացի, որ երիտասարդ ույժերու համերաշխությունը հարգվի, անոնք իրենց մեջ չպառակտվին, արդեն արտաքին հակառակորդներ շատ ունին, եթե իրարու հետ միությամբ չզորանան, իրենք ալ կըտկարանան, գործն ալ, եկեղեցին ալ կվտանգվի:

Իսկ Մեսրոպ վրդ. (Տեր-Մովսիսյան) պատիվ չըրավ երևնալու: Ցուր առաջին գալստյան ատեն իմ տանը հյուրընկալված էր, և յուր աշխատությանց ամեն դյուրություն ստացած էր. և երեսս ի վեր չափազանց շողոքորթություններ ըրած էր: Կսպասեի որ կհիշե ու կուգա: Սակայն ընտրությանց միջոցին յուր խարդախ դերը կերևա թե հիշեց, և երես չունեցավ ներկայանալ:

Կաթողիկոս մեկնեցավ շաբաթ օր, ամսույս 23-ին, ուղիղ ի Պետերբուրգ: Պատրիարքության ատեն երեք անգամ ուզած էի տեսակցիլ և փախուստ էր տված, վերջին անգամ ինքն փափագեցավ և լուր ղրկեց և գացի: Ժամե ավելի տեսակցեցանք: Մեր գործերը պատմել Ձեզի համար ավելորդ, իսկ կաթողիկոսությանը համար ըսի որ «ի սրտե կփափագիմ, որ ինքն հաջողի, որպեսզի ազգը չի ձախողի»:

Իր գործունեության և ապագա ակնկալությանց համար շատ բան չունիմ ըսելու. դուն ինքդ սկսեր ես կռահել: Ես միայն դիտել կու տամ, որ բոլոր Իզմիրլյանի գովաբանները և ընտրության պաշտպանները անոր զգացումները ներբողեցին, կարողության մասին չխոսեցան, արդյունավորության փաստեր չըտըվին: Եթե լոկ զգացմամբ գործեր կրնան հաջողիլ՝ վստահություն զլանալու պատճառ չկա:

---

* Ստեփանոսյան բառարան—Ստեփանոս Ռոշքյանի բառարան, որի մասին խոսված է նախորդ նամակներում:

** Պետք է լինի Աղավելյան:

Պ. Ամատունի երկու թիվ Գեղարվեստ հանձնեց. բայց չիմացա թե ձեր նվերն է, թե ոչ խմբագրապետին, կամ թե յուր Ամատունիին: Երբոր բացատրություն ստանամ, կպարտավորվիմ շնորհակալություն հայտնել:

Հատուկ ողջույններ բոլոր սիրելյաց և սիրանվեր ընձյուք

Մնամ հոգեշնորհ վարդապետիդ աղոթարար

Մաղաքիա արք. Օրմանյան

*

* *

Համար 9

Կ. Պոլիս, Սանստեֆանո գյուղ. 20 հունիս 1909

Հոգեշնորհ սիրելի

Բժշկական ստիպումներ և առողջական պահանջներ ստիպեցին զիս քանի մը ամիս օդափոխության ելնել այստեղ, հեռու ժխորեն և քաղաքի ապականյալ օդեն, կատարյալ հանդարտության մեջ, առանց իմ քաշված կյանքի կերպը փոխելու: Տեղվույս օդն ու դիրքը և համարձակ շրջագայության դյուրությունը սկսան իրենց օգուտը ցուցնել: Այս պատճառով գրական աշխատությանց ալ դադար տված եմ, և մեկ երկու ամիս ևս այսպես պիտի շարունակեմ:

Այս միջոցին ստացա հունիս 6-ի կրկին նամակներդ և հունիս 8-ի նամակդ. միանգամայն ինը հատոր գիրքեր Անտոնյանց գրադարանին, և երեք հատոր գիրքեր Բաբգեն վրդ.-ի համար, որոնք տակավին մոտս են, բայց իրենց տերերուն կհասցնեմ: Ձեր շնորհակալությունը Անտոնյանց աբբահոր և մյուս հանձնարարությունը Հ. Գրիգորիս Գալեմքյարյանի՝ նամակով հաղորդեցի իրենց, Բերայե հեռու գտնվելուս պատճառով:

Ստացա ևս ինձի ուղարկած օրացույցները և շնորհակալ եմ: Պատրիարքարանե բան մը չստանալուս, ուզելն ալ ավելորդ սեպած էի, և Ձեզի դիմելը դյուրագույն դատեցի:

«Եղիշեի» ուշ հասնելը Գաղտնի **ցենզուրայի** վերագրելի կկարծեմ, թե ոչ թղթադրոշմն ալ կրցած է Ձեզ հայտնել, թե նամակներես կանուխ ճամբա հանած էի զայն՝ Բաբգեն վրդ.-ի տոմսն ալ մեջը կցելով:

Էջմիածնի մեջ այսօր թերևս նորընտիր կաթողիկոսը ներկա ունիք, կամ թե վաղը մյուս օր կունենաք: Ինչպես իրեն երեսն ալ ըսի, իմ իղձս միշտ նույն է. կմաղթեմ և կբարեմաղթեմ որ կաթողիկոսը հաջողի, որպեսզի ազգն ու եկեղեցին չձախողի: Կաթողիկոսը հանրության անձնավորությունն է. ինքն անձամբ վնաս չկրեր, ազգ ու եկեղեցին է որ կըտուժե, երբ նա չհաջողիր:

Կփափագիմ որ նոր կաթողիկոսի մուտքը բարեգուշակ ըլլա Աթոռին և միաբանության, և ուղղամիտ վարչության և գործունյա աշխատության դուռ բանա ամենուն համար: Դիտում և զգացում չեն պակսիր իրեն, սակայն պետք ունի վարչական ոգվո և անձնական կարողության, և կսիրեի, որ ամենաբարձր դիրքը տար իրեն այդ ձիրքը, և ինչ որ յուր նախըն-

թացին մեջ նկատված է՝ շրջապատողներու ազդեցութենեն տպավորվելու չինար, կամ գոնե լավագույն տարրերով շրջապատվելու զգուշավորություն ունենար: Ես փոքր ի շատե բան մը հասկցնել ուզեցի մեր տեսակցության առթիվ, բայց գիտեի, թե ինե ետքը շատ տարբեր շրջանակներու մեջ պիտի իյնար, և նորանոր տպավորությանց պիտի ենթարկվեր:

Բարեկարգությանց խնդիրը երկու տեսակետեն պետք է նկատի առնուլ: Մեկը մասնավոր և մյուսը ընդհանուր, եթե այսպես հնար է ինձ բացատրել: Առաջինն է կարգ ու կանոն, Միաբանության մեջ discipline-ի հոգի, մատակարարական ուղղություն, անձերու ընտրություն, գործերու դասավորություն և ընդհանուր վարչական անիվին կանոնավոր հոլովում: Իսկ երկրորդն է՝ եկեղեցական կանոններու և ծեսերու և սովորություններու խոհական épuration մը, ի բաց նետելով հետզհետե ինչ որ ժամանակը, գեղծումը օտար ազդեցությունը և օտարանմանությունը սպրդեցուցած են մեր եկեղեցվույն մեջ, և հինգերորդ դարու նախաքաղկեդոնական ժամանակներու զորության մեջ վերահաստատել Հայաստանյայց ուղղափառ եկեղեցին: Գործերը կանոնավորապես և հիմնապես և իրականապես հառաջացնելու համար պետք է առաջին գործունեությունը մասնավորին վրա տարածել, որպեսզի դյուրին ըլլա ընդհանուրին անցնել, ապա թե ոչ նոր շփոթություններ կրնան հառաջիլ՝ երբ discipline-ի հոգին արմատապես զորացած չէ և յուրովի գործելու և իրար զգետնելու հոգին ասպարեզ կգտնե:

Ահա իմ programe-ը, որուն այլևս ի հեռուստ նկատողը կմնա ինձ լինել, և իմ քաշված դիրքիս մեջ բարեմաղթանոք միայն կամ թե գրավոր աշխատությամբ թելադրել:

Հոգ. Հուսիկ և Գարեգին և Կոմիտաս վարդապետներու սիրալիր ողջույններ. Ղևոնդ եպիսկոպոսի ողջագուրանոք շնորհակալություններ. Կարապետ վրդ.-ի խնդակցական բարի ազատման գորովանքներ և Սուքիաս արքեպիսկոպոսի մեծարանաց վկայություններ: Ներսես արքեպիսկոպոսի ալ եղբայրական ողջույններ, որ հարկավ կաթողիկոսին հետ եկած է:

Սիրելությանդ ալ սիրալիր ողջույններ, որով մնամ

Մաղ. արք. Օրմանյան